

Forskningsartikel

Fettvett, bajsbasket och Edward Blom.

Om metaironisk kommunikation i avloppsbranschen

Malin Ideland & Tora Holmberg

Sewage infrastructures are critical for society, both for everyday life and for the environment. But they are also fragile, and human behavior can cause them to collapse. Thus, citizens need to be fostered, yet human excrement is a sensitive subject and toilet behavior remains a private affair. How is it then possible for the water and sewage industry to increase awareness of toileting know-how and to govern people's behavior in a time when freedom of choice has been culturally elevated? Humor is a well-rehearsed strategy that provides relief from cultural discomforts. This article demonstrates how this is done through "meta-irony" and shows how humour neutralizes the topic and thereby enables information about this sensitive matter. It investigates how information campaigns use rhyme, play and comedy to educate adult people, discipline their actions and culturally to construct desirable subjects. What could otherwise be seen as invasive propaganda becomes so glaringly obvious that it seems not to threaten the free subject.

Keywords: humor; irony; sewage; toilet; communication

Avloppshantering är en infrastrukturell fråga med avgörande betydelse för såväl vardagsliv som miljön. Men infrastrukturerna är sköra, och människors beteenden kan orsaka att de brakar samman. Medborgarna måste uppfostras, men samtidigt är avföring ett känsligt ämne och toalett beteenden privata. Hur kan VA-branschen informera om sådant vi inte vill tala om och dessutom styra konsumenters toalettvanor i en tid präglad av det fria valet? Artikeln handlar om hur humor fungerar neutraliserande och möjliggör information om kiss och bajs. Informationen använder sig av rim, lek och komik för att på ett explicit sätt uppfostra vuxna människor, disciplinera deras handlingar och skapa önskvärda subjekt. Detta sker genom att avdramatisera det intima toalett beteendet men även själva styrningen av människor. I denna genre är pekpinna vanligt förekommande i form av en slags metaironisk styrning, det vill säga med ett ironiskt förhållningssätt till själva ironin. Toalett humor är övertydlig propaganda, och därmed ofarlig för det liberala subjektet.

Nyckelord: humor; ironi; avlopp; toalett; kommunikation

Fostran till avloppsvett

"Det enda som ska spolras ner i toaletten är bajs, kiss och toapapper". Så börjar informationsfilmen från branschorganisationen Svenskt vatten. Men vad händer om du "fulspolar"? Jo, jorden sprängs. Budskapet illustreras med hjälp av barnsliga animationer av avföring och en jordglob som exploderar (se bild 1). Den 30 sekunder långa filmen avslutas med konstaterandet att vatten är det viktigaste vi har.

Ovanstående är ett talande exempel på informationskampanjer som syftar till att på ett lekfullt sätt upplysa om det ansvar kommuninvånarna har för att infrastrukturer för vattenförsörjning och spillvattenhantering ska fungera. Infrastrukturerna är sköra sociotekniska

system som är beroende av väderförhållanden, fungerande teknik och att människors betar sig på rätt sätt (Graham & Thrift 2007). För att detta växelspel mellan människor och teknik ska fungera krävs å ena sidan att infrastrukturen lever upp till krav på teknisk hållbarhet och reningskapacitet, å andra sidan att de som använder avloppet gör detta på rätt sätt. Detta kan tyckas självklart. Likväl kräver detta avloppsvett kulturell kompetens, och människor måste ständigt påminnas om relationerna mellan beteende och ett fungerande samhälle. Ibland sker påminnelsen när systemen brakar samman, till exempel vid stopp i avloppsrören eller översvämningar i samband med skyfall. Påminnelser görs även i förebyggande syfte via så kallat

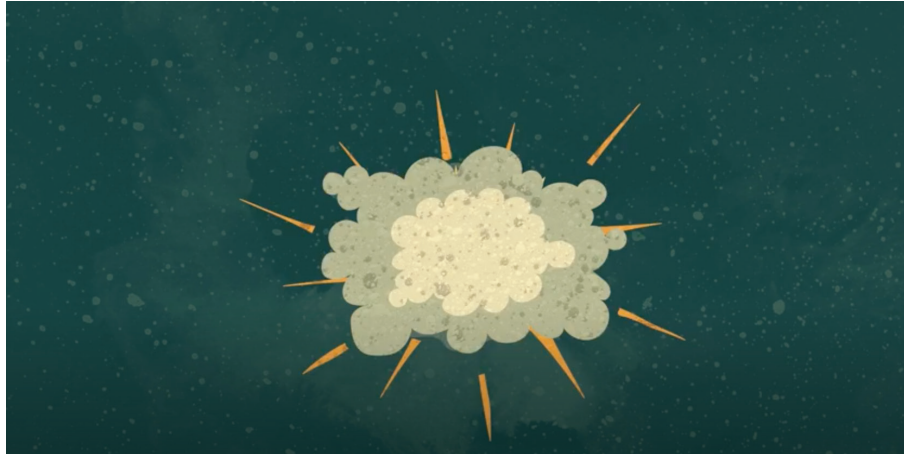

Bild 1. Jorden sprängs. Bild från filmen "Det är lätt att spola rätt" (Svenskt Vatten 2016a).¹

uppströmsarbete; strategiska kommunikationskampanjer riktade till avloppsanvändarna i syfte att få dem att spola rätt. Frågan är hur det är möjligt – och acceptabelt – att styra människors beteende, ända in på toaletten?

I denna artikel undersöks hur uppströmsarbetet sker genom en humoristisk genre med ett skämtsamt, barnsligt och underfundigt tilltal. Med andra ord, vi intresserar oss för hur styrning av människors beteende förväntas kunna ske genom kiss- och bajshumor, ett fenomen som vanligtvis kopplas samman med barnkulturen (van der Geest 2016) men som – kanske lite otippat – även präglar kommunal medborgarinformation. Att prata och skoja om avföring bjuder lätt in till fniss, det är ett laddat område som berör det allra mest privata, det kulturellt fördolda. Douglas (2003) är en av många som har visat hur det som har avskilts från den mänskliga kroppen ses som tabu. Det moderna samhället och den moderna, kultiverade människan kännetecknas av ett distansskapande från exkrementer – både ur ett individuellt och ett samhälleligt perspektiv (t.ex. Frykman & Löfgren 1979; Laporte 2002). Avloppssystemen har i det moderna hamnat under mark och reningsverken placerats i periferin (Benedickson 2007). Hanteringen av spillvatten har i vår del av världen gjorts osynligt. Att skiten tas omhand är dock en offentlig hemlighet – något som vi alla vet sker, men ingen vill tala om. Men det undagömda utövar ett närvarande hot mot ordningen. Den offentliga hemligheten måste därför synliggöras i syfte att kunna bevaras; utan att visa upp infrastrukturens skörhet och benämna de handlingar som hotar den riskerar systemet att braka samman (Hawkins 2003). Men hur kan detta låta sig göras när det handlar om sådant vi inte vill tala om?

Det är väl känt att humor kan verka för att avdramatisera situationer då tabun riskerar att överträdas. Genom att skoja om det kulturellt laddade kan vi oskadliggöra eller i alla fall hantera det (Billig 2005).

I de informationskampanjer som vi undersökt, hanteras den avskilda avföringen med humor, men också med förenklade kausala förhållanden, såsom att jorden sprängs om du fulspolar. Som kommer att illustreras nedan så är kampanjerna uppenbart uppfostrande, till och med pekpinneaktiga: gör så här! I en tid av långtgående individualisering, när uppfostran från myndighetshåll ofta möter motstånd, görs styrningen av avloppsarbetet öppet och utan omsvep. Artikeln visar hur genren avloppsinformation leker med pekpinnen och att mottagaren förväntas vara medveten om att budskapet är ironiskt. Artikeln synliggör hur avloppshumor skapar önskvärda subjekt och handlingar, men att den gör det genom att avdramatisera själva styrningen. Detta sker genom "metaironi" – en medveten ironisering av ironin (Den Dulk 2012). Genom att ta oss an detta ämne tar vi humorn på allvar.

Nedan följer ett avsnitt om vatten- och avloppsbranschens dilemman. Därefter presenteras artikelns begreppsram som ringar in och diskuterar styrning genom ironi, innan metodavsnittet redogör för analysen av uppströmsarbetet. I resultatavsnitten presenteras tre former av humoristiska uttryck som används för att fostra medborgare till avloppsvett: Rim och ordlekar, lek och spel, samt komik. Slutligen dras trådarna samman i en diskussion om toalettumorns metaironi och hur den avvärjar den omaskerade styrningen.

VA-branschens dilemma

Sverige var tidigt ute att bygga sanitära system för vatten och avlopp, vissa städer så tidigt som 1800-talet. De flesta av dagens reningsverk anlades dock under 1960- och 1970-talet, vilket betyder att många nu behöver moderniseras och/eller omlokaliseras. Urbaniseringen har lett till ökande behov och skärpningar av miljökrav kräver teknologisk utveckling. Detta innebär kraftigt ökade kostnader och ibland investeringar på flera miljarder kronor. Dessa investeringar är inte populära, vare sig bland politiker eller invånare. Attitydmätningar visar dessutom att väljarna prioriterar helt andra frågor

¹ Bilder används med upphovsmannens tillåtelse.

såsom hälso- och sjukvård, utbildning och invandring. Endast en procent uttrycker att infrastrukturen är en viktig fråga (Martinsson & Weissenbilder 2017). VA-branschens dilemma är att uppmärksamma reningssystemen samtidigt som de inte får märkas – ett dilemma som Hawkins (2003) benämner offentlig hemlighet. Det kan göras genom att dra nytta av medieuppmärksamhet eller att väcka intresse genom att till exempel utlova luktfria anläggningar eller rena badplatser.

En viktig strategi är att avproblematisera verksamheten genom uppströmsarbetet – titta vad lätt det är! På dessa sätt synliggörs verksamheten och sätts på den allmänna och politiska agendan (Holmberg & Ideland opublicerat manus). De kommunala VA-bolagen använder både traditionella kanaler, som broschyrer och informationsbrev, och utnyttjar sociala mediers möjligheter genom skojiga Youtube-filmer och käcka web-kampanjer. Uppströmsarbetet syftar till att medvetandegöra problem och uppfostra medborgare till avloppsvettigt beteende. Vi undersöker toaletthumorns funktion i detta arbete.

Humor, ironi och styrning

Att humor används för att tala om avlopp är inte särskilt förvånande. Kulturellt obehagliga ämnen hanteras inte sällan med humorn som ventil (Bakhtin 1984); det obekväma omvandlas då till något underhållande, och det som har varit dolt kan lyftas fram i ljuset (van der Geest 2016). Rebellisk humor är en väl känd kulturell teknik för att subversivt utmana makten, avdramatisera det farliga, fungera som politiskt vapen, och som en individuell eller kulturell ventil (se t.ex. Bakhtin 1984; Billig 2005; Freud 2002; Jönsson & Nilsson 2014). Men det finns även disciplinerande humor som används av makten, vilket Billig (2005) menar ofta glöms bort av humorforskningen; den disciplinerande humorn är inte lika välstuderad som den frigörande. Žižek (2001) pekar på att denna underliggande tro på frigörandet i skratt och ironisk distans är problematisk. Fokus bör även läggas på hur dessa teknologier används av makten i en ideologisk kamp:

I nutida samhällen, demokratiska såväl som totalitära, är cynisk distans, skratt och ironi så att säga redan en del av spelet. Den härskande ideologin är inte avsedd att tas på allvar eller bokstavligt (Žižek 2001: 35).

Billig pekar på att medan rebellisk humor driver med sociala regler, så skämtar den disciplinerande med dem som bryter mot reglerna (2005: 202). Rebellisk humor syftar till förändring av maktordningar, medan disciplinerande humor är konservativ och bevarande. Det ”skämt-arbete” som människor gör, är att tolka humorn utifrån syftet (frigörande/bevarande) men även utifrån den position som den skämtande befinner sig i

(överordnad/underordnad) (Freud 2002; jfr Billig 2005: 202). Humorn är dessutom exkluderande. Skämtsamma knorrar förutsätter ett ”vi” som förstår det och kan avkoda skämtet som just ett skämt. De kampanjer som vi har analyserat förmedlas från en överordnad position och handlar om att människor ska efterleva reglerna. Men efterlevnaden förutsätter igenkänning för att den ska fungera.

Det finns med andra ord en disciplinering inbyggd i humorn, varför vi också knyter an till hur styrning och uppfostran sker i vad som Rose och Miller (2010) har kallat ett avancerat liberalt samhälle. I ett sådant sker inte styrning genom lagar eller uppfostran, utan genom människors längtan att passa in i samhället, att göra rätt. Inordningen i det rätta beteendet sker genom olika styrningstekniker, vilka förmedlar och skapar begär om att göra rätt, passa in i kulturella normer. Foucault (2007) har pekat på att styrningen blir effektivare ju mer maskerad den är, ”det rätta sättet att leva” måste kännas som ett fritt val bortom maktens ledband.

Humorn är ibland rakt på sak och skämtet förstås direkt utan krav på intellektuell analys (van der Geest 2016). Andra gånger handlar humorn om att distansera och förvirra. En humorteknik som tillåter detta är ironin – ett begrepp som härstammar från grekiskan och kan översättas med ”omkasta” eller förstålla (Båth 2020). På ett paradoxalt sätt så går det med hjälp av ironi att både knyta an till sociala normer samtidigt som en kritiskt betraktar dem. Det går att vara allvarlig och lekfull på samma gång (Kenny & Bell 2014; Brock 2018). Den ironiska humorn befrias från en moralisk position och kan som Roudakova uttrycker det, ”hover above viewpoints and perspectives” (2013: 2). Ironin fungerar därmed som en sköld gentemot kritik. Wampole (2013) beskriver det som att ”[t]o live ironically is to hide in public”, vilket är intressant i relation till den offentliga hemligheten som rör avloppsinfrastrukturens varande. Som med andra humoristiska tekniker är dock ironin exkluderande och kräver en gemensam förståelse (Hutcheon 1995: 2).

Som en motrörelse till ironiska förhållningssätt pekar Brock på ”the new sincerity” – den nya allvarsamma uppriktigheten – som präglar både fin- och populärkultur och, vilket kommer att visas nedan, i viss mån även lekfulla informationskampanjer i avloppsbranschen (2018: 283). Den lekfulla uppriktigheten utmärks dock av en metaironi, det vill säga en ironisering över ironin (t.ex. Den Dulk 2012), vilken innebär ytterligare skyddande lager gällande det vi inte vill kännas vid (men ändå ha). Metaironisk disciplinering är vad vi undersöker nedan.

Metod

Vi har i ett större forskningsprojekt undersökt ekonomiska och miljömässiga värdeomvandlingar i organiseringen av matavfalls- och spillvattenhantering.² För att närma

² Projektet är finansierat av Vetenskapsrådet, DNR 2017–02142.

sig avfallshantering i praktiken har en rad kvalitativa metoder använts: intervjuer, fältobserverande besök samt textanalyser av policydokument och kommunikationsmaterial (jfr Holmberg & Ideland 2021). I denna artikel utgörs empirin av informationsmaterial och innefattar både materiella ting såsom fettrattar, brädspel och utställningar som digitala resurser i form av webbsidor, pedagogiska material och filmer. De materiella tingen har vi stött på under våra fältobserverande besök på anläggningar i Gävle, Uppsala och Malmö. Det digitala materialet har samlats in genom en systematisk genomgång av VA-organisationernas webb-baserade material, med fokus på sådant som kunde kategoriseras som humoristiskt eller lekfullt men samtidigt i första hand vänder sig till vuxna³. Genomgången gjordes inledningsvis på kommuner i bokstavsordning. Vid bokstaven G nåddes en mättnad då många inslag som var producerade av branschorganisationen Svenskt vatten återkom. Då vissa teman, begrepp och Youtube-trådar i detta skede var framträdande (t.ex. ord som fulspolning), gjordes en webbsökning, vilket gav ytterligare material. Därutöver har större kommuners informationswebbsidor undersökts. Vi gör varken anspråk på en heltäckande analys eller på att jämföra humorn med mer traditionella informationsgenrer (t.ex. rena instruktioner) utan vill peka just på hur humor och lekfullhet används som styrningsteknik i avloppsbranschen.

En första analys av de barnsliga och humoristiska inslagen i resulterade i tre övergripande kategorier: rim och ordlekar, lek och spel, och komik. I nästa steg gjordes en kulturanalytisk närläsning av ett urval av bild-, text- och filmmaterial inom varje kategori. Urvalet gjordes dels utifrån en mättnadsprincip (mycket material liknar varandra), dels utifrån ett sökande efter illustrativa exempel på hur humor används för att synliggöra det dolda och uppfostra medborgare. Analysen utgick från hur kommunikationsarbetet sker: Med hjälp av vilka humoristiska teknologier framförs budskap om avloppsvett? Hur kan vi förstå dem i termer av humor som uppfostrande? Målet var att öka förståelsen för hur toalettumorn fyller en funktion i upprätthållandet av samhällsnödvändig infrastruktur.

Rim och reson

Informationskampanjerna präglas av en lek med ord, inte sällan kopplad till barnkulturen. Rim och underfundiga nyord återkommer i olika tappningar. Kanske är det VA-branschens smala lycka att orden fett, toalett, tvätt, vett, lätt och rätt rimmar. Svenskt vatten har till exempel producerat en kampanj som många kommuner använder på sina webbsidor: ”Att spola rätt är lätt” (t.ex. Skandinavisk kommunalteknik 2018). Ofta ackompanjeras rimmet med en film eller bild visandes vad som är rätt respektive fel att spola ner i toaletten.

³ Många VA-organisationer bistår även med pedagogiskt material för skolan, men detta har inte tagits i beaktning med undantag för interaktiva utställningar på anläggningar vi besökt.

Rätt är alltid samma sak, en treenighet av bajs, kiss och toalettpapper. Siffran tre har en kulturell symbolik och fungerar ofta som en retorisk tvist. Kanske är det också därför som annat som kan spolas ned i toaletten utan att orsaka skada på miljö eller infrastruktur inte benämns. Exempel på sådant är mensblod och andra kroppsvätskor. Dessa ryms dock varken inom kiss- och bajs-humorns barnsliga fnissighet eller treenigheten kiss-bajs-toalettpapper. ”Fulspolning” däremot, kan vara allt från en generell enhet – ”allt annat” – till uppräknings av de vanligaste tingen som fulspolas såsom bomullstussar, kemikalier, tamponger, tops, snus och våtservetter (t.ex. VASyd 2018, Krokoms kommun 2020). Informationsmaterialet pendlar med andra ord mellan synliggörande och döljande. Detta är typiskt för det som ovan beskrevs som VA-branschens dilemma, nämligen att å ena sidan skapa tillit genom att dölja skiten och å andra sidan synliggöra vad som händer när infrastrukturen brakar samman (Hawkins 2003).

På samma sätt som en ska spola rätt på toaletten så är det i informationskampanjerna viktigt – och lätt – att tvätta rätt. Biltvätten är ett återkommande tema i Svenskt vattens informationsfilmer (Svenskt vatten 2017a). Såväl humoristiska som tecknade filmer har producerats med det enkla budskapet: Tvätta rätt på biltvätt i stället för hemma på tomten eller gatan, där kemikalier rinner ner i marken. En sådan tvätt kallas ”fultvätt”, ännu ett exempel på underfundiga nyord. Biltvätten är intressant eftersom den – till skillnad från till exempel toalettpolningar – uppenbart vänder sig till den vuxna befolkningen trots att ordlekarna och estetiken tydligt är hämtade från barnkulturen.

En annan fulspolnings-genre är fett i köksavloppet. Information om att göra rätt i köket skiljer sig märkbart från information om att göra rätt på toaletten. Köksavloppet är en mycket luddigare kategori, där de enda uttalade förbuden är fett (med hänvisning till att detta stoppar upp avloppsflödet) och mediciner (som däremot rinner rakt igenom flödet ut i vattenrecipienten). I kampanjer understryks vikten av att inte skölja stekpannor och hälla ut frityrolja och det önskvärda beteendet underlättas av att så kallade fettrattar delas ut av VA-bolagen (t.ex. NSVA 2022). Att skoja om, och rimma på, uthållande av mjölk, te, vin låter sig inte göras på samma sätt – kanske för att det saknar det tabuerades fniss-potential. Men jämförelsen med köksavloppet pekar på det märkliga i att ständigt påminna om att kiss, bajs och toapapper *får* spolas ner i toaletten. Varför inte informera om att mjölk *får* spolas ner i avloppet? Vi kan här fråga oss om det handlar om att nedspolad mjölk kategoriseras som matsvinn; mjölk ska drickas – inte hällas ut. En annan tolkning är att det blir för komplext, köksavloppet används till fler olika ting. Och hur roligt är egentligen slaskvatten, i jämförelse med kiss och bajs?

Tvätt, fett och toalett rimmar dock inte bara på rätt och lätt utan även på vett. Den goda medborgaren bör utveckla både toalettvet (Lycksele 2017) och fettvet

(Mullsjö 2021). SYVAB, som hanterar avlopp i Södertälje kommun, har till och med filmer på temat ”Spola ner vett” (SYVAB 2021). Den senare kan ju eventuellt leda till fel associationer (spola kröken/spola ner vettet) men det tänkta budskapet är troligen att förnuft ska få råda ända in på toaletten. Toalettrett betyder att det krävs kunskap om avlopp och vattenrening – så att en till exempel förstår att en inte kan ”fultorka” sig med hushållspapper (Svenskt vatten 2017b). Men avloppsinformationen är också tydlig i vad som är rätt och fel, inte minst genom nyorden med prefixet ”ful”: fulspolning, fultvätt, fultorkning. Gränserna mellan gott och dåligt beteende dras tydligt upp, här finns inte plats för tolkningsutrymme eller individuella val. Dock görs detta med en humoristisk, barnslig ton vilket avdramatiserar det uppfostrande, styrande inslaget i informationskampanjen. Det enkla neutraliserar pekpinnarna, och ord som fultvätt och fulspolning bidrar till den ironiska tonen.

Uttryck som ”Det spolar roll” (VASyd 2015) betonar dessutom betydelsen av den enstaka handlingen. Varje liten vardaglig spolning är kopplat till större miljöfrågor, för att återigen anknyta till det inledande exemplet där jorden ”sprängs” om du fulspolar. Även om exemplet är en karikatyr svår att ta på allvar så är den uttryck för en förgivettagen diskurs om att koppla samman individens handlingar med globala processer i samband med miljöfrågor – dina flygvanor, din sopsortering, din ekologiska konsumtion påstås vara avgörande för planetens överlevnad (Ideland 2016). Det fria valet, som är så centralt i den avancerat liberala styrning som Rose och Miller (2010) beskriver, måste gå i samma riktning som det allmännas vilja. Detta är en inbyggd paradox i

det liberala, demokratiska samhällets grundprinciper och innebär att valfriheten måste regleras kulturellt, till exempel genom att mobilisera frågor om risk och säkerhet (Foucault 2007) eller peka ut (icke) önskvärda egenskaper hos den goda medborgaren. Ordlekarna kan därför förstås som en styrningsteknik som normaliserar vissa beteenden (toalettrett) och patologiserar andra (fulspolning). Genom rim konstrueras reson i form av såväl uttalade pekpinnar som implicita budskap.

Leken som kulturellt frirum

I avsnittet ovan refereras till förnuftet – minsta barn kan begripa hur en ska bete sig på toaletten eller hur bilen ska tvättas. En annan genre är leken. Genom att låta deltagare göra roliga saker, på ett lekfullt sätt, förmedlas ett ansvarsfullt avloppsmedborgarskap inom genren ”edutainment”, det vill säga hybridformer mellan information och utbildning. Vi har besökt edutainmentanläggningar, ägda av kommunala bolag: Kretseum i Malmö och Uppsala Vattens Pumphuset. Dessa riktar sig främst till skolor, men även vuxna gästar anläggningarna. Här finns utställningar som informerar om spillvattenhantering på ett lekfullt sätt. På Kretseum fick vi filma vattnets infrastrukturella kretslopp genom att skicka våra mobiltelefoner genom en genomskärning av Malmö. Dessutom spelade vi ”bajsbasket”, vilket var en tävling vem som kunde pricka flest ”rätt saker” (gissa vilka!) i en toalett.

Bajskorvar är roliga, vilket känns igen från barnkulturen, till exempel i barnprogram som ”Gissa bajset” och mjukisdjur med form och färg som avföring. Uppsala vattens Pumphuset har en liknande funktion som Kretseum. En anrik byggnad har gjorts om till en

Bild 2. Bajsbasket. (Foto: Malin Ideland).

Bild 3. Arg toalett. (Emmaboda energi 2018).

interaktiv utställning om stadens vattenrening. I entrén välkomnas besökarna av en tron (misstänkt lik järntronen i TV-serien *Game of Thrones*), som är byggd av fulspolade bestick. Toalettvet lärs ut genom att besökaren lägger träbitar föreställande bajs, toapapper, bomull och tops i en toalettstol. Fulspolning leder till röd lampa och ledset ljud. Rätta beteenden belönas i stället med gröna lampor och positivt läte. Disciplineringen är allt annat än dold, den är övertydlig.

Toaletter är överlag illustrerade som roliga, ofta med personlighet och känslor. De kan vara ledsna eller glada och appellerar till ansvar för det lokala kretsloppet. Toaletternas imaginära subjektivitet kan dessutom användas för att synliggöra vikten av globalt ansvarstagande. En informationsfilm som tar fasta på detta är #toalove från VASyd (2019a), med underrubriken ”Älska din toalett – bara kiss, bajs och toapapper i toaletten”. Budskapet är att en minoritet av jordens befolkning (40 procent) har tillgång till en toalett, varför vi bör visa den omsorgen. I filmen matar en kvinna sin toalettvän med vindruvor och popcorn och håller henne glad genom att gunga.

På Facebook saluför VASyd filmen som ett bidrag till den så kallade Världstoallettdagen som uppmärksammas varje år:

#toalove

Toa - lyx eller rättighet? Världstoallettdagen firas 19 november för att belysa att 2 miljarder människor saknar tillgång till toalett. För en toalett är inte bara en toalett, den räddar liv och ger möjligheter. Så ge din toalett lite extra kärlek! (VASyd 2019a)

Här är inte budskapet bara att sortera rätt, utan att medvetandegöra det privilegium vi har i den rika delen av världen och att värdera det. Lek och tokroligheter blandas med djupaste allvar, globala problem mobiliseras samtidigt som vi kan

skratta åt dem. Humor kan även användas som smörjmedel i organisationer (Wieslander 2021). Den skapar samhörighet och vikänsla. Det kommunala bolaget Gästrikevatten har skojat till det och till medarbetarna tagit fram ett spel som på ett metaironiskt sätt medvetandegör vattenfrågan och gör en snärtig knorr på bolagets uppgift. ”Bajsfia” är ett sällskapsspel som har samma upplägg som ett vanligt Fia med knuffspel. Det som skiljer är att de färgade hörnzonerna innehåller kampanjbudskap: ”Det spolar roll” och ”Vad är det för likhet mellan grodyngel och människobarn”? Medan det första budskapet bygger på en lustig ordlek, är det andra mer av en tankenöt där svaret, får en förmoda, är att båda behöver rent vatten. Spelet är ett talande exempel på hur humor och en ironisk hållning kan skapa en lekfullhet som är tänkt att förena.

Lek anspelar på något oreglerat, en lustfylld och kreativ spontan aktivitet. Främst är det barn som förväntas leka, själva eller tillsammans med andra. Men leken möjliggör även för vuxna att göra saker som annars inte anses normalt. Vi kan inta nya roller, leken blir ett kulturellt frirum där man kan göra saker som är lite utmanande och knasiga (t.ex. Gustafsson 2002) och i spelet kan vi tävla och utmana varandra. Att spela bajsbasket och bajsfia och att gunga med sin toalett i lekparken kan som humorgenre verka befriande (jfr. Billig 2005). Frirummet är – precis som individens fria vilja – dock begränsat då syftet är uppfostrande och budskapet kommer i någon mån från den styrande makten. Humorn är allt annat än rebellisk, den är disciplinerande (Billig 2005). Den lekande påminns ständigt om allvaret: hotet mot miljön och infrastrukturens sårbarhet. Genom att göra budskapet övertydligt kan denna form av disciplinering, precis som i fallet med ordlekarna, uppfattas som ofarligt. Det kulturellt obehagliga (Bakhtin 1984) – vilket kan åsyfta bajset såväl som avsaknaden av fria val – avdramatiseras med hjälp av leken.

Kända komiker mellan fest och förnuft

I informationsfilmer från VA-branschen är även kända komiker återkommande. I sammanhanget används komikernas olika persona för att framföra budskapet att det är lätt, rätt och viktigt att inte fulspola. Edvard Blom, känd som livsnjutare, frontar en film från Svenskt Vatten (2016b). I filmen kommer Blom in på en tjugig toalett. Utanför dörren hörs festljud, han har en partyhatt på huvudet och konfetti på axlarna. Han ska bli av med sitt snus och berättar för tittarna om vikten av att kasta prillan i papperskorgen i stället för att spola ned den i toaletten. Han har nämligen slutat att fulspola snus. ”Gör det du också!”. Av Edvard Blom får vi veta att svenska snusare i genomsnitt spolar ner fyra snus om dagen, vilket gör att ungefär 1,4 miljarder prillor eller 1100 ton snus spolas ner per år. Detta, berättar Blom, orsakar stopp i pumpar och reningsverk och bidrar till att orenat avloppsvatten släpps ut i sjöar och hav. Sedan återvänder han till festen. Med hjälp av

en minglande Edvard Blom blir rättspolandet enkelt, i det närmaste festligt. Hans offentliga persona som njutningsmänniska, i kombination med den festliga inramningen, innebär också att hållbarhetshandlingen att kasta snuset i restavfallet i stället för avloppet inte får karaktären av en uppoffring. Återigen avdramatiseras själva uppfostrandet genom att visa att Bloms livsnjutande är fullt möjligt att kombinera med gott beteende. Disciplineringen oskadliggörs genom en festlig inramning.

Edvard Bloms komiska persona skiljer sig på så vis från de komiker som VASyd har engagerat: Anders Johansson och Måns Nilsson, bland annat kända för sitt radioprogram ”Så funkar det!” där de med hjälp av experter och humor svarat på lyssnarfrågor. Om Edvard Bloms komiska persona är livsnjutaren så är Anders och Måns vetenskapsmännen, som ställer frågor och letar upp roliga fakta. Denna persona används även i VASyds informationsfilmer om avlopp. Med hjälp av

Bild 4. #toalove (VASyd 2019a).

Bild 5. Edvard Blom kastar sitt snus i restavfallet (Svenskt Vatten 2016b).

VASyds personal tar de bland annat reda på ”Vart tar allt vatten vägen när det regnar riktigt, riktigt mycket?”, ”Hur blir kiss- och bajsavatten rent igen?”, och ”Vad gör VA SYD när fettets täpper igen avloppet?” (VASyd 2019b). I filmerna drar komikerna på sig arbetskläder, spanar ner i fettfyllda ledningar och följer med på reningsverk. Deras nyfikenhet och upptäckarlust – karaktäristika som även kopplas samman med barn – är engagerande. Med komikerna som guider får tittaren betrakta reningsverkets rensfilter som visar nedspolade citroner och bindor och lära sig att fett absolut inte får spolas ned i avloppet. Men... ”det är lätt att göra rätt”. Här är det inte livsnjutaren som får stå för budskapet, utan de barnligt nyfikna vetenskapsmännen. Gemensamt för filmerna är dock humorn. Komikerna skrattar – och lockar till skratt – åt äcklet såväl som åt människors beteenden. Humor och allvar blandas samman i samhällsinformationen.

I kampanjen #biltvättartid (sex filmer) använder sig Svenskt Vatten (2017a) av olika personer som pratar om hur enkelt det är att göra rätt och hur de använder tiden i biltvättautomaten. Budskapet är att inte tvätta bilen på hemmaplan, utan i biltvätten där kemikalier tas omhand i stället för att rinna ner i dagvattenssystemet. Betoningen av det enkla är tydlig även här. Bland annat intervjuas ett snusförnuftigt, gulligt barn om hur en ska gå till väga. En annan av personerna är komikern Lucas Simonssons figur Volvorruggaren – en stereotypisk byfåne i form av en västgöte körandes en gammal Volvo. Här leker Svenskt Vatten med det folkliga – även en raggare kan vara miljövänlig. Detta byggs upp genom att Volvorruggaren med sunt bondförnuft och grov dialekt upplyser tittaren om att ”När en tvättar sin bil med såndär fultvätt hemma på gatan då rinner det ner såna här kemikalier i marken”. I stället väljer han biltvätten, miljövänligt samt att han sparar en massa tid på det. Det Volvorruggaren gör under tiden är att baka favoritsnuset i de former han vill, lyssna på ”Eddie Medösas bästa album” och – bäst av allt – äta korv (Svenskt vatten 2017a).

Livsnjutare, vetenskapsmän och raggare – alla får de stå som exempel på att inte bara komiken, utan även komikerna, spelar roll. Men informationskampanjernas användning av ”kändisar” väcker frågan om vem de riktar sig till. För att filmerna ska nå fram, och uppfattas som komiska, bör tittarna känna igen referenserna. Vet du inte vem Edvard Blom är och inte är insatt i raggarkulturen fallerar syftet. Människor med humorkompetenser utanför svensk populärkultur, riskerar att missa poängen. Humor är inkluderande och exkluderande, vilket i fallet med kändisarna blir särskilt påtagligt (Hutcheon 1995). Men om personerna är kända, så kan komikerna representera föreställningen om att vi alla göra något för att bidra till hållbar utveckling. Komplexiteten i hållbarhetsfrågor om rent vatten, miljögifter, produktion av ren energi och hantering av avfall skalas bort, med hjälp av att betona enkla handlingar och genom att visa att minsta barn eller korkade raggare kan klara av att göra rätt. En behöver inte ens tulla

på det goda i livet, hållbarhetshandlingar och kunskapen om desamma kan lätt kombineras med fest eller att äta korv. Roudakova beskriver hur ironin ”hover above viewpoints and perspectives” (2013: 2). Genom att distansera miljöfrågorna från de uppoffringar som samhället riskerar tvingas till och i stället betona det festliga blir det möjligt att sväva ovanför problematiken. Som tidigare nämnts så pendlar avloppshumornes styrningsteknik mellan skratt och allvar, ironi och uppriktighet, synlighet och osynlighet. Frågan är dock om denna styrning verkligen kan sägas vara maskerad (Foucault 2007; Rose & Miller 2010). Ovanstående analyser visar att styrningen snarare sker genom metaironiska explicita pekpinna, vilket diskuteras i nästa avsnitt.

Metaironisk styrning

Toaletterim, fultorkning, bajsbasket, ompysslade toastolar och Volvorruggare. Fostran till avloppsvett tar sig olika uttryck. Gemensamt är att de har en komisk ton och fungerar med sitt explicita tilltal som ironisering över den distanserade ironin. Denna metaironi ligger dels i det barnliga tilltalet i ett material som – oftast – vänder sig till vuxna, dels i att inte dölja det tabuerade utan mycket explicit lyfta fram det annars undanträngda. Filmerna dräller av stilerade bajsorvar och kissdroppar som helt korrekt hamnar i toaletten. Här förekommer inga omskrivningar, noaord eller andra klassiska sätt att förhålla sig till tabuerade ämnen (Frykman & Löfgren 1979). Visserligen kan den stilerade, barnboksliknande estetiken och de barnliga sätten att lära sig (spel, lek, rim) tolkas som sätt att hantera tabun. Barnet är också en självklar och vanlig uppfostrare och framtidsbärare i miljödebatten (Ideland 2016).

Sammankopplandet av avlopps-beteendet och den kulturella figurationen av barnet som miljöagent är en teknik för att explicitgöra och skoja om avföring och samtidigt peka på att det oundvikliga toalettbesöket hänger samman med komplexa globala miljö- och rättvisefrågor. Uppströmsarbetet leder tankarna till att toalettvet – också – handlar om översvämningar, föroreningar av hav och vattendrag och ojämlika förhållanden i den globala ekonomin. Styrningen av individer sker genom att skapa kausala förhållanden mellan individ och global framtid. Att spola rätt, med vett, är också att vara en god medborgare, där varje liten handling spelar roll (Ideland 2016). Dock förutsätter möjligheten att skoja om avföring och avlopp att det finns fungerande infrastruktur och att äcklet finns utom den moderna människans synhåll, att den offentliga hemligheten kan bevaras (Hawkins 2003).

En stor fråga vi inte har fördjupat oss i men som behöver nämnas är den nationella kontexten. Människor som inte är socialiserade in i den explicita estetiken kan ha svårt att se det roliga. Humorn är som sagt ett kulturellt uttryck som kan fungera exkluderande, den är ”en spegling – men också medproducent – av grundläggande värderingar och maktrelationer i samhället” (Jönsson &

Nilsson 2014: 11). I länder där infrastrukturer för spillvatten är allt annat än dolda är sanitet och rening av avloppsvatten en fråga som ytterst handlar om rättvisa. Den specifika ironi som kommer till uttryck i informationskampanjerna synliggör den *sanitation imaginary* som vi i väst tar för given: genom att trycka på en knapp kan vi göra oss av med det obehagliga och potentiellt smittbärande (Morales, Harris & Öberg 2014). Sett från detta perspektiv kan skrattet lätt fastna i halsen, men genom att skoja om de allvarliga sakerna blir de ändå kulturellt möjliga att hantera. Wampoles (2013) påpekande om att leva ironiskt är att gömma sig offentligt kan (ironiskt nog) översättas till att leva hållbart i moderniteten är att gömma skiten i offentligheten.

Avloppshumorns metaironi ligger inte bara i det barnsliga tilltalet, utan också i den explicita uppfostran – i de humoristiska pek-pinnarna om hur individen ska bete sig. I informationskampanjerna är maktens budskap övertydligt och individens eget val är många gånger nedspelat. Du får helt enkelt inte fulspola, du kan inte välja. Vi menar att det är genom att göra pek-pinnarna ironiska som det blir möjligt att gå bortom denna styrning av det liberala subjektet (Rose & Miller 2010). Utan skrattet hade den kulturella föreställningen om människans valfrihet utmanats. Ironin och skrattet blir teknologier för att hantera paradoxen att människor måste handla för det allmännas bästa genom sin fria vilja (Foucault 2007). Den nya uppriktigheten (Brock 2018), är inte nödvändigtvis allvarlig. Här blir den snarare lekfull.

Vad är det då som egentligen är tabu i det tidiga 2020-talet, det som måste brytas och avtabuiseras genom barnslighet, lek och humor? Vi menar att det inte är avföringen utan styrningen av privatlivet som är det tabuerade. Att uppfostra vuxna människor kräver att styrningen förlöjligas och som i detta fall är blir övertydlig. Den går inte riktigt att ta på allvar och det är inte heller meningen. Till skillnad från den gängse förståelsen av propaganda utger sig inte kommunikationskampanjerna för att vara något annat än disciplinerande och ha ett tydligt budskap. Det rör sig om en helt omaskerad styrning som inte kan avslöjas eftersom den är öppen – minsta barn fattar att detta är propaganda. Detta är också vad som utmärker metaironi. Om humorn – som Žižek (2001) pekar på – är en så självklar del av det postmoderna samhället att allvaret inte längre förutsätts vara allvarligt, är rimmet, leken och komiken passande för att formulera ironi som inte är ironisk. VA-branschens metaironiska kampanjer kan sägas gå i bräschen för en sådan styrningsanpassning.

Författarpresentation

Malin Ideland är professor i utbildningsvetenskap med inriktning mot etnologi vid Malmö universitet. Hon forskar inom fälten miljö och hållbarhet, vetenskaps- och teknikstudier samt privatisering och kommersialisering av utbildning.

Tora Holmberg är professor i sociologi vid Uppsala universitet. Hon har en kultursociologisk ingång och forskar om teknik och vetenskaplig kunskap, djur och människor, intimitet, urbanteori och avfallshantering.

Referenser

- Bakhtin, Mikhail (1984). *Rabelais and his World*. Bloomington: Indiana University Press.
- Benedickson, Jamie (2007). *The Culture of Flushing*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Billig, Michael (2005). *Laughter and Ridicule: Towards a Social Critique of Humour*. London: Sage.
- Brock, Maria (2018). Political satire and its disruptive potential: irony and cynicism in Russia and the US. *Culture, Theory and Critique*, 59(3), 281–298.
- Båth, Katarina (2020). Litterär ironi och humor. En omvänd väg till öppenhet. *Finsk tidskrift* 3–4, Tema: *Litteratur*, 85–100.
- Den Dulk, Allard (2012). Beyond endless “aesthetic” irony: a comparison of the irony critique of Søren Kierkegaard and David Foster Wallace’s “infinite jest”. *Studies in the Novel*, 44(3), 325–345.
- Douglas, Mary (2003). *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Emmaboda energi (2018). *Världstoalettedagen 19 november 2018*, <https://www.emmabodaenergi.se/nyhetsarkiv/arkiv-nyheter/2018-11-16-varldstoalettedagen-19-november-2018.html>, hämtad 2022-01-24.
- Foucault, Michel (2007). *Security, Territory, Population*. London: Palgrave Macmillan.
- Freud, Sigmund (2002) *Jokes and Their Relation to the Unconscious*. London: Penguin.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar (1979). *Den kultiverade människan*. Stockholm: Liber.
- Graham Stephen & Thrift Nigel (2007). Out of order. Understanding repair and maintenance. *Theory, Culture and Society*, 24(3), 1–25.
- Gustafsson, Lotten (2002). *Den förtrollade zonen: Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Nora: Nya Doxa.
- Hawkins, Gay (2003). Down the drain: Shit and the politics of disturbance. I: G. Hawkins & S. Muecke (red) *Culture and Waste: The Creation and Destruction of Value*. Rowman and Littlefield, 39–52.
- Holmberg, Tora & Ideland, Malin (2021). The circular economy of food waste: Transforming waste to energy through ‘make-up’work. *Journal of material culture*, 26(3), 344–361.
- Holmberg, Tora & Ideland, Malin (opublicerat manus) ”When the shit hits the fan: On the (in)visibility of sewage management.”
- Hutcheon, Linda (1995). *Irony’s Edge: The Theory and Politics of Irony*. London: Routledge.
- Ideland, Malin (2016) *Den KRAV-märkta människan*. Lund: Celanders förlag.
- Jönsson, Lars-Erik & Nilsson, Fredrik (2014). Skratt som fastnar. I: Fredrik Nilsson & Lars-Erik Jönsson (red): *Skratt som fastnar: kulturella perspektiv på skratt och humor*. Lund Studies in Cultural Sciences 5, Lund: Lund University, 7–18.
- Kenny, Kate & Bell, Emma (2014). Irony as discipline: Self-help and gender in the knowledge economy, *Social*

- Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 21 (4), 562–584.
- Krokoms kommun (2020). *Fulspolning skapar stora problem*. <https://krokom.se/bo-trafik-och-miljo/vatten-och-avlopp/avlopp/fulspolning-skapar-stora-problem.html>, hämtad 2022-02-24.
- Laporte, D. (2002). *History of Shit*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lycksele (2017). *Toalettvett*. <https://www.lycksele.se/bygga-bo-och-miljo/vatten-och-avlopp/avlopp/varldstoaliddagen/toalettvett/>, hämtad 2022-01-24.
- Martinsson, Johan & Weissenbilder, Marcus (2017). Viktiga valfrågor i Sverige-från miljö till invandring. I: Ulrika Andersson, Anders Carlander, Elina Lindgren & Maria Oskarson (red.), *Sprickor i fasaden: SOM-undersökningen*, 119–132.
- Morales, Margaret Del Carmen, Harris, Leila & Öberg, Gunilla (2014). Citizenshit: the right to flush and the urban sanitation imaginary. *Environment and Planning A*, 46.12, 2816-2833.
- Mullsjö (2021). *Fettvett*. <https://www.mullsjö.se/mullsjö-energi--miljo-ab/tips-och-rad/fettvett>, hämtad 2022-01-24.
- NSVA (2022). *Undvik matfett i avloppet*, <https://www.nsva.se/rad-och-tips/bra-att-tank-pa/undvik-matfett-i-avloppet/>, hämtad 2022-01-24
- Rose, Nikolas & Miller, Peter (2010). Political power beyond the state: Problematics of government. *The British Journal of Sociology* 61, 271–303.
- Roudakova, Natalia (2013). *Toward an Ethnographic Study of Cynicism*. Conference presentation for American Anthropological Association Annual Meeting, 21–24 November.
- Skandinavisk kommunalteknik (2018), Att spola rätt är lätt. <https://kommunalteknik.se/news/att-spola-ratt-ar-latt/>, hämtad 2022-01-24
- Svenskt vatten (2016a). "Det är lätt att spola rätt!" (https://www.youtube.com/watch?v=wJ_zjKJUOvA), hämtad 2022-01-22.
- Svenskt vatten (2016b). *Sluta fulspola snus och allt annat skräp*. https://www.youtube.com/watch?v=OkRy63f-B2Zw&ab_channel=SvensktVatten, hämtad 2022-01-22.
- Svenskt vatten (2017a). *#biltvättartid*. <https://www.youtube.com/hashtag/biltvättartid>, hämtad 2022-01-24
- Svenskt vatten (2017b). Hushållspapper är vanligaste fulltorkningen. <https://www.youtube.com/watch?v=PLCTALhYAlo>, hämtad 2022-01-24
- SYVAB (2021). *Spola ner vett*. <https://www.youtube.com/watch?v=PLCTALhYAlo>. Hämtad 2022-01-24.
- van der Geest, Sjaak (2016). Scatological children's humor: Notes from the Netherlands and anywhere. *Etnofoor*, 28.1, 127–140.
- VASyd (2015). *Det spolar roll*. <https://www.youtube.com/watch?v=wmt3N8Krxcg>, hämtad 2022-01-24.
- VASyd, (2018). *Spola rätt – sluta fulspola*. <https://www.mynewsdesk.com/se/vasyd/news/spola-raett-sluta-fulspola-33251>, hämtad 2022-01-24.
- VASyd (2019a). *#toalove*, <https://www.facebook.com/VASYDForMiljonNaraDig/videos/817705305328691/>, hämtad 2022-01-24.
- VASyd (2019b). *Så funkar VASyd med Anders och Måns*. https://www.youtube.com/results?search_query=så+funkar+vasyd, hämtad 2022-01-24.
- Wampole, Christy (2013). How to live without irony. *New York Times*. 17 november 2013. http://opinionator.blogs.nytimes.com/2012/11/17/how-to-live-without-irony/?_php=true&_type=blogs&_r=0 (hämtad 2021-08-31)
- Wieslander, Malin (2021). Challenging and destabilizing official discourses: irony as a resistance resource in institutional talk. *Culture and Organization*, 27(1), 16–32.
- Žižek, Slavoj (2001). *Ideologins sublima objekt*. Göteborg: Glänta produktion.

Citera den här artikeln: Malin Ideland & Tora Holmberg 2022. Fettvett, bajsbasket och Edward Blom: Om metaironisk kommunikation i avloppsbranschen, *Kulturella Perspektiv*, vol. 31, s. 1–10.

Mottagen: 25 januari 2022 **Accepterad:** 27 april 2022 **Publicerad:** 11 juli 2022

Copyright: © 2022 Författaren/författarna. Detta är en Open Access-artikel som distribueras enligt Creative Commons, licens CC-BY 4.0, som tillåter obegränsad användning, distribution och reproduktion i samtliga medieformat, förutsatt att ursprunglig(a) författare och källa uppges. Se <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift, ISSN 1102–7908, är en expertgranskad Open Access-tidskrift som publiceras av Föreningen Kulturella Perspektiv.

OPEN ACCESS